

Molnár Géza: AZ ÁRTÉRI GAZDÁLKODÁS

A Kárpát-medencei gazdasági-politikai kontinuitás alapja. Hatodik rész.

Az ártéri gazdálkodás és az egyes ártéri haszonvételek

B./ Halászat:

A magyar halászat egyes eszközeinek, módszereinek feltárása, rendszerezése Herman Ottó nevéhez fűződik. Herman Ottó a magyar halászat rendszerének felvázolásakor az egyes eszközöket aszerint csoportosította, hogy azok a halakat mely tulajdonságaiknál fogva ejtették csapdába, a halászat bemutatását így természettudományos alapokra helyezte. Bizonyos szempontból ez a megközelítés helytálló is lehet, ha pedig arra akarunk rámutatni, hogy az egyes „ősi” mesterségek milyen általános, a szakmán túlmutató ismereteket igényeltek, egyenesen nélkülözhetetlen, a halászat rendszerének felvázolására azonban alkalmatlan. Figyelembe kell ugyanis vennünk, hogy az esetek többségében „nem a nyúl viszi a puskát”, azaz nem a hal halászik. Ha valaki ennek ellenére csak a hal, azaz a zsákmány viselkedésére épít, és a halászhoz kapcsolódó emberi tevékenységet csak ebből a szempontból értékeli, akkor az eredmény garantáltan a lehető legegyszerűbb, a „legprimitívebb” rendszer lesz, és máris megkapta az emberiség egyik „ősfoglalkozását”, amely működő kövületként maradt fenn az „emberiség homályos őskorából”, ily módon tisztá l elkiismerettel szögezheti le: „... a mai népies halászat még mindig az ősinek képét viseli: szervezetében, mesterszében, eljárásban egyaránt.” Ennek megfelelően a magyar halászhoz semmilyen vízrendezés nem kapcsolódhat, a kérdést akár végleg le is lehet zárni. (Herman 1887. 73. oldal) Amennyiben Herman Ottó következtetés helytálló volna, már önmagában is cáfolná a fokrendszer létét, épp ezért nem elégedhetünk meg azzal, hogy csak a szemléletbeli hibákra mutatunk rá, tétélesen is cáfolnunk kell azt.

A középkori oklevelekben szereplő „piscina” jelentésével kapcsolatban Herman Ottó a következő megállapításokat tette: „Nem egy történetírónk foglalkozott már Magyarország régi vízrajzával és igen természetes, hogy a halászat nem kerülhette el a figyelmüket, mert a régi okiratban a vizek a legtöbb esetben a halászzal kapcsolatosan említettek.

Az okiratokban igen sűrűn előforduló piscina – halas, clausura – rekesztés, captura – fogóhely, laqueus – tór, lacuna – tócsa; továbbá számos helynév, melynek végződése «tó» mindinkább a halastavak rengetege felé vitte e bűvárokat.

Az egyik három-négyezerre teszi az árpádkori halastavak számát; a másik, ugyane nyomon haladva, kimondja, hogy a halastavak sokasága – egy-kettő kivételével – mind a folyóvizek mellett feküdt s nem egy, külön-külön elrekesztés által a folyóban vagy tóban készült. A történetírók mindinkább oda jutnak, hogy ez a sok halastó mind mesterséges volt.

Tagadhatatlan tény, hogy mesterséges halastavak voltak s úgy készültek, hogy a források és folyások vizét alkalmas helyeken gátakkal elfogták, ezeket zsilipekkel látták el, a hol azután rendszeresen malom is épült, mely a folyó vizet használta...

Kezdetben az írók nyomán haladva magam is a halastavak rengetege hitében éltem... de a midőn a Czége,

Vejsze és Varsa jelentős voltára reájöttem s a halasvizek felosztását tisztába hoztam, azonkívül a piscina sokértelmű voltáról meggyőződtem, ez a hit szertefoszlott, mégpedig szükségképpen...

Akként vagyok meggyőződve, hogy a régi okiratokban előforduló sok ezer név legnagyobb részének nem a halastavakra, hanem azokra a tanyákra van vonatkozása, amelyekre az egyes tó, vagy folyó minden község határában fel volt s ma is fel van osztva.

E meggyőződésemet csak megszilárdítja az, amit Ortvay az idézett helyen nyomatékkal kifejez, hogy t. i. azok a «halastavak» mind – egy-kettő kivételével – a folyóvizek mentén feküdtek...

És fel lehetne vetni azt is, hogy a régi okiratok betűzése mindig helyes volt-e? Vajon a sok «taua» nem «tana»-e? (im 71-78. oldal.)

Herman Ottó legalapvetőbb tévedéseire már Andrásfalvy Bertalan is rámutatott. Idézzük most fel az ő véleményét: „Herman Ottó álláspontjával vitatkoznom kell. Elsősorban a mesterséges halasok és halastavak fogalmát igen mereven értelmezte: csak a gátakkal duzzasztott és zsilipelít létesítményekre gondolt. Maga a piscina szó valóban több esetben jelenthette egy nagyobb víznek a halfogásra alkalmas részét, a tanyát vagy a tó rekesztét, de többségében nem az volt. Ami pedig az oklevelek tova-tava szavak tana, értsd tanya olvasatának valószínűségét illeti, ebben Herman Ottó tévedett. A halastó vagy fok és ennek latin megfelelői egyszerűen az ártér mélyebb részleteit jelentették, melyekbe árvízkor bevezették és apadáskor kivezették a vizet. Természetesen a megáradt folyóvíz szétvezetése nem csak a halgazdaság érdekében történik. Egyszerűen egy adott, meglévő és minden körülmények közt szétterülő víztömeg célszerű és hasznos szétvezetéséről volt szó, de az ez által létrejött halastavak mesterségeseknek tekinthetők, mert be- és kivezetéséről, hasznosításáról emberi munkával gondoskodnak. Ennek során újult fel a halállomány is. Ezért nem jogosult az az érvelés sem, hogy «vizeink akkori halbősége mellett valójában nem is lett volna szükség a mesterséges halastavak olyan nagy számú létesítésére». Ezt a halbőséget többé-kevésbé a mesterségesen kezelt és fenntartott árterek biztosították, így a természetes és a mesterséges halivadék-nevelés akkor nem volt szétválasztható.” (Andrásfalvy 1975. 179. oldal)

Az ártéri halászat alapja ugyanis az volt, hogy a halak ivási ideje egybe esett a folyók áradásaival. A halak az áradó víz nyomán az ártér sekély, gyorsan felmelegedő laposai felé igyekeztek, ahol a felnövekvő ivadék könnyebben talált táplálékot magának. Az apadás kezdetekor azután a halak a visszahúzódó vizet követve úsztak az élővizek medrébe. A víz szétterítése és visszavezetése tehát jól szolgálta a halászat érdekeit is, hiszen minél nagyobb területre vezették ki az árvizet, annál nagyobb életteret biztosítottak a felnövekvő halmemzedéknek, a biztos fogás érdekében pedig csak azt kellett megakadályozni, hogy a halak az ártérről az élővizekbe jussanak. Ennek megfelelően a rekeszek, illetve azok egy része nem egyszerű halfogó csapda volt.

Herman Ottó a cégét, a varsát és a vejszet, mint a rekesztő halászat eszközeit, csupán ilyen csapdának tekintette, melyek egyetlen célja a hal elfogása. Véleménye szerint a „...rekesztő halászat a halnak iránytartó tulajdonságra számít, t. i. arra, hogy bizonyos irányban elindulva, csak akkor változtatja meg azt, ha le nem győzhető akadályra talál. A hal, orrával végig tapogatva az akadályon, átjárót vagy átbúvót keres. Erre épít a halász, amidőn a rekesztő szerszámok terelőit messziről kezdi, menedékesen mind szűkebbre fogja s egy szük

nyúlásban végzi, tudva, hogy az átbúvót kereső hal ezt okvetlenül fel használja." (im. 228-229. oldal.) Így tehát épp a rekesztő halászat lényegét nem értette meg, „amidőn a Cége, Vejsze, Varsa jelentős voltára reájött”, azt tl., hogy ezek az első pillantásra azonos rendeltetésűnek tűnő eszközök a magyar népies halászatban különböző célokat szolgáltak. A cégek az esetek nagy részében az ártér ereinek, tavainak és a fokoknak torkolatát zárták el, ezzel gátolva meg, hogy az apadó vízzel együtt a halak is visszajussanak a folyókba.

A rekesztő szerszámokon belül tehát a cégek külön csoportot képeznek. Hogy ezek a rekeszek nem csupán egy célt szolgáltak, az kitűnik a középkori gazdálkodáshoz kapcsolódó értékrendszerből is. A halászat egyes tárgyait és eszközeit ugyanis külön felértékelték. Eszerint: „40. § Továbbá a kifolyó és el nem apadó halastavat 10 girára, A ki nem folyó és szárazság idején elapadót pedig 5 girára.

41. § Nagy halastavat, melynek rekeszei vannak és amelyet Gyalmostónak vagy Morotvának is neveznek, nemkülönben a Dunán, Tiszán, Száván és Dráván lévő egyéb halasztatot, melyet Tanyának hívunk, ha bizonyos évi jövedelmet hoz, tízszere annyira becsüljük, mint amennyi annak évi jövedelme. Ha pedig számba vehető jövedelme nincsen, amint ez nálunk általában van, 50 girára becsüljük.

42. § Továbbá a varsák helyét, melyet vésznek hívnak 10 számig egyenként 1 girára, 10 számon felül pedig az egészet százig, sőt azon is felül 10 girára.

43. § Továbbá: azt az elzárást, melyet vízáradás idején készítenek, amelyet rekesznek hívnak, ha különös vagy saját jövedelme van egyenként 100 dénárra.” (Werbőczy Triptitum, I. rész, 133 cím, az ingó és ingatlan javak becsüjéről. 100 dénár = 1/4 gira.)

A törvény szövege alapján a cégeket két csoportba oszthatjuk. Az elsőbe a tavakhoz tartozó cégeket sorolhatjuk, amelyeket önmagukban nem értékelték, de amelyek jelentősen emelték a halasok értékét, hiszen a „Gyalmostó” egyik kritériuma, hogy „rekeszei vannak”. A másodikba az árvíz idején készített rekeszek vannak, melyek nem kapcsolódnak más tárgyakhoz, emiatt önálló, különös jövedelmük van.

A tavakhoz tartozó cégek állandó jellegűek, szemben az önálló rekeszekkel, melyet csak árvíz idején állítottak fel. E rekeszek szerepe azonban igen hasonló lehetett. Áradáskor a kapuk nyitva álltak, hogy a halak akadálytalanul jussanak ki az ártérre, illetve be a tavakba. Az apadás beálltakor azonban a kapukat bezárták, a folyó medre felé igyekvő halakat részben fogságba ejtették, részben az ártéren rekesztették. Erre utalnak Georgius Wernherus 1551-ben írt sorai: „A Tisza, amidőn a síkra kiönt, minden helyet nem csak vízzel tölt meg, hanem halakkal is. Ahol pedig tavakat képez, mielőtt leapadna és vize visszatérne a folyó medrébe a parasztek bizonyos rekeszek állításával akadályozzák meg azt, hogy a halak is visszamenjenek. Tehát éppen úgy fogva tarták itt a halakat, mint a halastavakban. Megeseik, hogy a vonuló halaknak akkora tömege ütközik a rekesznek, hogy azt áttörve megszöknek, és ezzel tönkreteszik a parasztek munkáját és reménységét.” (Károlyi 1975. 65. oldal)

A halastavak rekeszei azonban egész évben működtek, hiszen a fokokon keresztül a víz egész évben áramlott a folyó felé, így ezek kiágazásait állandóan zárva kellett tartani. A rekeszeknek tehát ebben az esetben is kettős célja volt, de a lényeg, ami miatt ezek a cégek jelentősen megemelték a tavak értékét, a tó kijáratának elzárása volt.

A magyar népies halászat rendszerében tehát a cégek nem egyszerű csapdák voltak. Segítségükkel biztosították,

hogy a halasok halállománya rendszeresen megújuljon, és hogy a halak e tavakban fogva maradjanak. A rekeszek azonban nem tömör falként álltak a halak útjában. Az összeillesztett lécek, ágak között akkora nyílást hagytak, hogy az ivadékok visszajussanak a mederbe, ezáltal a szaporulatot elválasztották a kifejlett példányoktól. Ilyen körülmények között valóban nem lehetett elkülöníteni a természetes és a mesterséges halivadék-nevelést. És ez az ártéri gazdálkodás egyik leglényegesebb mozzanata, amely a rideg állattartásnál éppúgy felismerhető, mint a gyümölcsstermesztésnél, az erdőgazdálkodásnál vagy az egyes növények gondozásánál és felhasználásánál.

A fentiek alapján az egész árteret egyetlen hatalmas halgazdaságnak (is) tekinthetjük. A halgazdálkodás érdekében szükségszerűen el kellett választani egymástól az egyes folyószakaszokat, ugyanis ha ez nem történt volna meg, a halászat a halállomány vándorlása miatt esetlegessé vált volna. Az egyes területek elválasztása nélkül a „szomszéd gondatlansága” mellett a hasznosítatlan, lakatlan vagy gyéren lakott területek, gyepek felé irányuló mozgás befolyásolhatta volna a zsákmány alakulását. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy halászó helyek nem csak a tavakban, illetve az ártéren voltak, hanem a folyókban is. E halászó vizek állományának megtartását csak a területük elrekesztésével lehetett biztosítani. Ervként felidézhetnénk ez ellen, hogy „a vizeink akkori halbősége mellett ez szükségtelen lett volna”, de meghatározott nagyságú folyószakasz elzárására nem csak az itt felsorolt mozzanatokból következtethetünk.

A vízrendezésekre utaló jelek tárgyalásánál már említettük, hogy a Tisza mellett a „Cseke” nevek a Tiszát keresztbe átfogó rekeszekre, cégekre utalnak. Ezen a véleményen van Károlyi Zsigmond is (Károlyi 1975. 59. oldal), de a cégevel azonosította a „cseke”, „csege” szavunkat Herman Ottó is amikor a Pannónia megvételeéről szóló ének alábbi sorait elemezte:

„Árpád jut a magyar néppel,
Kelem földnél a Dunán elkelének,
Az Cseken ók csekének...”

Amit Herman aztán a következőképp magyaráz. „Ez nem más, mint az hogy a Dunán átkelve, annak egész medrét, vagy annak valamely ágát cégevel átfogták, és ezzel az ősi szerszámmal ott halásztak.” (Jankó 1900. 184. oldal.) (Jankónak ezzel szemben az a véleménye, hogy a cseke, csege itt gázló jelentésű. A kérdést eldönteni nem tudjuk, annyit azonban leszögezhetünk, hogy a Tisza menti „Csege”, illetőleg „Cseke” nevű helységekben kivétel nélkül megtaláljuk a folyó medrét teljes egészében átfogó cégeket.) Ezek az egész medret átfogó rekeszek a hajózó utat is elzárták, tehát úgy kellett kiképezni őket, hogy nyithatóak legyenek és a hajókat áteresztessék. Hogy ez valóban így volt, arra egy 1452 szeptember hó 8. napján Budán kelt oklevél szolgált bizonyítékot. E szerint ugyanis az egrí káptalan Palkonya határában már ősidőktől fogva halfogó szegyéet „Clausura piscium” készített és tart fenn, és a sószállító hajók átbocsátásának a fejében sóvám címén hajónként 40-40 darab sót szokott beszédni. A jelzett időben azonban e hajók a szegyéet a vám megfizetése nélkül áttörték, megrongálták. (Sugár 1980. 337-339. oklevél.) Ezt követően, a rongálásra való tekintettel a sóvámot felemelték 50-50 db sóra (1486 március 16.) (uo. 364. oklevél), majd e vámtételt II. Ulászló megerősíti, arra való hivatkozással, hogy a szegyéet a hajók áthaladásakor meg kell nyitni. (Buda, 1496. augusztus 11.) (uo. 375. oklevél). Ez a halfogó szegye vízfogásra is alkalmas volt, melynek értéke a

vámtelemek tanúsága szerint az ökör és a ló értékével volt azonos, azaz 1 gira lehetett (Károlyi 1975. 65. oldal.)

Az általunk vizsgált Tiszaszakaszon Tiszacsege mellett volt hasonló cége. De attól valamivel alább Poroszló térségében is felállítottak egyet. (Károlyi 1975. 59. oldal) A palkonyai cégéről az imént emlékeztünk meg. Palkonya és Poroszló Tiszacsegeétől egyaránt 18-20 km-nyi távolságra fekszik és bár ilyen kevés adatból messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, e jelek arra utalnak, hogy a Tisza az adott térségben valóban többekévesebbé egyenlő nagyságú területekre volt felosztva.

Emellett az ártéren voltak haltartó helyek is. Ezek mélyebb természetes gödrök, kopolyák, kisebb tavcskák, illetőleg mesterséges árkok, vagy ezeknek elkerített része. Ezek is, miként az ártér tavai árvíz idején teltek meg hallal, melyek a talajon keresztül állandóan megújuló mély víznek, illetőleg az árkok esetében a folyamatos vízcserének köszönhetően sokáig életben maradtak. (Andrásfalvy 217. oldal.)

Az ártéri halászat és a fokrendszer kapcsolata mindezek alapján nyilvánvaló: A folyókból kilépő vizet az ártér nagy területein szétterítették, vízzel és hallal töltve meg a laposokat, mélyedéseket, holtágakat, kisebb-nagyobb tavakat. Tehát az ártér valamennyi vízzel borítható részletét halastóként használták. Apadáskor a vizet lehetőség szerint a mederbe visszavezették, a halak útját azonban elzárták. Az ártéren rekedt halakat azután a halászó vizek elapadásának sorrendjében szedték össze. A kerítő halászat zsákmányát tehát a folyóban és az egyéb halászóvizekben egyaránt a rekeszekkel fogvartartott halállomány jelentette. A két halászati mód, bár a halak más-más tulajdonságaira épített, szorosan összetartozott, ennek megfelelően a fokok és a rekeszek karbantartása, illetőleg a tavak és a hálóvetésre alkalmas vizek lehalászása az adott esetben ugyanazoknak az embereknek a feladata volt.

Herman Ottó nem ismerte föl a magyar halászat rendszerét, következtetéseit ennek megfelelően merőben elhibázták, mielőbb szükség lenne tehát az általa összegyűjtött anyag felülvizsgálatára s ismételt rendszeresítésére. Herman Ottó tévedése a mi esetünkben igen súlyos következményekkel járt. A magyar halászat eredetét kutató szakemberek, elsősorban Munkácsi Bernát és Jankó János ugyanis az ő eredményeit alapul véve keresték a magyar halászat nyomait a délorosz sztyeppén, illetve legközelebbi (nyelvi)rokonaink az obi-ugorok között, így eleve hibás alapokról indultak el. Jankó János ezt fel is ismerte, azonban a rendelkezésre álló adatok alapján a kérdést nem tudta eldönteni. Erre utalnak legalábbis a következő sorai:

„Azt nem kell külön bizonyítanunk, mily nagy jog és haszon az, ha valaki a folyón cégét állíthat azért, hogy a halak felvonulását megakadályozza s annál nagyobb prédát biztosítson magának; éppen ezért a magyar oklevelekben adományozott cégek épp úgy lehettek halfogók, mint halföltartók, tehát egyszerűen mesterséges gátak; melyik volt a kettő közül, arra sem a halászat élő anyaga, sem az oklevelek sovány adatai nem felelnek.” (Jankó 1900. 183. oldal.)

Nos a Herman Ottó fele értelmezésben valóban nem, hiszen ő elsősorban a halakra ügyelt, de még azokra sem elég alaposan, mert az ivási szokások és az ártéri halászat között fennálló kapcsolatra mindenképp fel kellett volna figyelnie. Azzal, hogy ezt nem tette meg, hosszú évtizedekre tévútra vezette a kutatást. A helyzetet csak tovább súlyosbítja, hogy az azóta eltelt időszak alatt a délorosz sztyeppén bekövetkező változások, elsősorban a nagyobb folyókon épült vízlépcsők, minden nyomot eltüntettek, amiért is a további kutatások csak a korábbi szakirodalomra korlátozódhatnak.

C./ Gyümölcsstermesztés:

Mai értelemben vett elkerített gyümölcsösöket hiába keresnénk a középkori ártereken. A gyümölcsstermesztés szorosan kapcsolódott az erdők használatához fűződő joghoz. *„Ahol széles nagy az ártér és benne bővíben voltak az ártéri erdők, ott sokáig az erdőhasználatot és a gyümölcsfák szaporítását sem nehezítették meg. Legrégiesebbnek tűnik az a forma, amikor az erdőn járók a többször látogatott szálláshelyeik környékén talált vadalma és vadkörtefákat beoltották valamelyik kedveltebb fajtaról szedett oltóággal, s azután ennek a gyümölcsseit ők szeddegették, mivel tudták, hol vannak a fák és különben is arrafelé tanyáztak. E fák gyümölcsseit, éppen úgy, mint a vadfákét, tulajdonképpen az első foglalás jogán élvezték. Nemcsak itt, hanem másutt is – Erdélytől, Moldovától Albániáig – fennmaradt az emléke annak, hogy voltak olyan emberek, akik szüvedélyes FA-OLTOGATÓK voltak: mindenfelé, ahol csak erre alkalmas fát találtak, beoltották, anélkül, hogy a gyümölcsére igényt tartottak volna.”* (Andrásfalvy 1973. 37. oldal.)

Az ártér nedves talaján elsősorban alma, körte és szilva termett. Nem véletlen, hogy a Tisza és a Szamos közén fekvő szatmári táj gyümölcsöseiben ma is leginkább az almát és a szilvát találjuk meg, bár a folyószabályozásokkal járó kiszáradás megváltoztatta a táj jellegét. A magasabban fekvő, „szárazra került” gyümölcsösök kiszáradtak, több helyütt ki is vágták őket. *„Tudományos vizsgálatok igazolják, hogy éghajlatunk almára és körtére túl száraz, mind csapadékban, mind páratartalomban magasabbak lennének az igényeik, mint hazánkban adva van. Az árterek mozgó, friss talajvíze és az ártéri erdők mikroklímája azonban kiegyenlítettte ezeket a hátrányokat. Igen tanulságos az, mint erősített meg ezt a megállapítást a tényleges népi tapasztalat. Mikor má azután a lecsapolás kezdődött, mek szűnt ebből a halászatból minden. Akkor kezdődött nálunk aztán az, hogy nem a lapokat vitte el a víz, hanem elvitte a göröndöt, mert tényleg így állt. Elvitte a göröndöt. Van nekem egy szép gyümölcsösöm. Ott van a Dunaszélen. Amiuta ot nincs víz, száronnak ki a fák. Hát azt ez így ment jó darabig. Közbe gyűlt a Kizsdunába víz, kesztek ety kicsikét a fák is levelesenni, minden. De hát annak már nem volt értelme azért, hogy elvitté erejét, a többinek az erejét.”* (Andrásfalvy 1975. 251. oldal)

A gyümölcsfák tehát a nedvesebb, páradúsabb éghajlatot kedvelik, ugyanakkor a tartós elborítást éppolyan nehezen viselik, mint a keményfa ligetek. Ennek megfelelően a fáik részben a magasabb fekvésű területeken álltak, részben pedig különös gondot fordítottak arra, hogy amennyiben elborította ezeket a víz, gyorsan lefolyjon rólok. Az adott esetben tehát kettős követelménynek kellett megfelelni, hiszen egyszerre kellett gondoskodni a víztől, illetve a felesleges víz elvezetéséről. Épp ezért a gyümölcsösöket árkok szabdalják. Ilyen árkokat Andrásfalvy Bertalan is megfigyelt a bátai szilvásban. Ott a *„gyümölcsösöskerteket árkok határolták, melyek vízvezető fokokként is működtek.”* (im. a 224. és a 225. oldal között látható képek közül sorrendben a 4. és az 5. kép aláírása). Hasonló jellegű árkokat mi is megfigyeltünk a Kisar határában fekvő gyümölcsösben. Ezeknek az árkoknak, mint általában a fokoknak, kettős céljuk volt: a víz szétterítése áradás idején, és összegyűjtése apadáskor. A gyümölcsösökön és az erdőkön átvezető fokok és árkok elsősorban a fáknak otthont adó magaspart, ártéri sziget átvágásával a mögöttük fekvő mélyebb területekre vezették a vizet. Az ártér egészének vízháztartását befolyásoló fokrendszer működtetése ilyen körülmények között a gyümölcsstermesztés nélkülözhetetlen előfeltétele volt. Felszámolása után a hagyományos gyümölcsösök eltűntek az ártérről, helyüket és szerepüket a monokulturális ültetvények vették át. Ezzel

egyidőben azonban a gyümölcsök szerepe is csökkent. Ma már jóval kevesebb fajtát ismerünk és természetünk, mint az ártéri gazdálkodás fénykorában, ugyanakkor a hasznosított gyümölcsfajok száma is csökkent. A régi almafajták közül pl. Andrásfalvy Bertalan 64 nevet sorolt fel, hasonlóan nagy lehetett az ismert körtefajták száma, ugyanakkor számos ma már nem, vagy alig ismert gyümölcs nevének is felsorolja, így a somét, a berkenyét, a lasponyát és az egresét. Ezeknek azonban nem volt nagy szerepük sem a gyümölcsösökben sem a táplálkozásban.

D./ Erdőgazdálkodás

Korábban már utaltunk arra, hogy az ártér vízjárásainak egyensúlyát a működő fokrendszer mellett elsősorban az erdők biztosították. Az ártéri erdők kiirtása vagy kipusztulása a magasabban fekvő területek kiszáradását és a mélyebben fekvő vidékek elmocсарasodását vonja maga után. A víz szétterítésével és összegyűjtésével ezeket a hatásokat mérsékelni lehet, de megszüntetni nem, ennek megfelelően az erdők az ártér legértékesebb területei voltak, (s nem csak a természet egyensúlya, hanem a gazdálkodás szempontjából is.) Kiterjedt erdőségek híján az Alföld kiszáradása és elvezesedése még a működő fokrendszer mellett is bekövetkezett volna. Hadd utaljunk itt az erek feliszapolódásával kapcsolatban elmondottakra. Az erdők talaja nagyságrendekkel több vizet képes lekötöni és visszatartani, mint az egyéb talajok. Árvíz idején a fákkal borított magaspartok és ártéri szigetek megszívják magukat vízzel, apadás idején pedig – mivel a körülöttük fekvő területekről lefolyt a víz, így a „felszívott” vízoszlop relatív nyomása nő – fokozatosan elszívárog a tárolt nedvesség, biztosítva a fokok és erek egyenletes vízellátását. (Külön érdemes itt utalni Ferdinand Marsigli tudósítására, aki szerint a „mocсарak növényzete nedvleadással pótolja a fokok vizét”.) Az erdők tehát igen jelentős szerepet játszottak abban, hogy az Alföldet behálózó erek és fokok állandó vízfolyások legyenek. Ilyen körülmények között az erdőgazdálkodás a fokrendszer fenntartása és működtetése mellett az ártéri gazdálkodás leglényegesebb mozzanata volt.

Az erdőgazdálkodás, az erdők haszonvétele így nemcsak, és nem is elsősorban a favágásból állt. Jellegétől függően használták az erdőket legelőnek, makkoltattak, vadásztak bennük és emellett természetesen a fáit is hasznosították. A hasznosítás azonban a maival lényegesen eltért. A tarvágás és az „ültetvény erdő” az adott korban ismeretlen fogalom volt. Az erdő ugyanis akkor a legéletképesebb, ha különböző korú fák a megfelelő társult növényekkel vannak jelen benne. A tarvágást követő újratelepítés esetében viszont azonos korú fákat ültetnek. Az ilyen erdő hosszútávon életképtelen. Ugyanakkor a terület a lecsúszását követő időszakban ki van téve a szél és a víz erejének. A megnövekedett erózió elhordja a talaj felső rétegét, így a felnövekvő sarjerdő nehezebben tud megkapaszkodni. A favágásnak ilyen viszonyok mellett az egyetlen megengedhető módja az ún. szállaló vágás, ami azt jelenti, hogy az erdőből csak a „fejszérett” példányokat vágják ki. Az ártéri erdők fáinak hasznosítása ennek megfelelően történt. Ugyanakkor a favágás időben is korlátozott volt. Általában tél végén és kora tavasszal döntötték ki az idősebb fákat, amikor a törzsükben még nem indult meg a nedvkeringés. Ha az erdő mélyebben fekvő puhafa-, vagy ha rövid ideig víz alatt álló keményfajlított volt, akkor a fák kivágása után megvárták a tavaszi árvizet és a kivágott fákat leusztatták a fokok segítségével a folyóhoz, és onnan tovább oda, ahol éppen szükség volt rájuk ott, ahol a víz nem borította el az erdőt, a legközelebbi

árokig, fokig kellett elvonszolni a törzseket, onnan már vízi úton lehetett továbbszállítani azokat.

Érdeemes felfigyelnünk arra is, hogy a középkorban a tarvágás nemcsak a természet évszázados egyensúlyát veszélyeztette, hanem a korabeli értékviszonyok mellett a föld értékét is csökkentette. A középkori szokásjog szerint ugyanis az ország legértékesebb területei a nagyobb erdők és a halasok voltak. Erre mutat, hogy a középkori joganyagot összefoglaló Tripartitumban Werbőczy az ingatlan javak értékelésének általános módjától, ti. hogy számszerinti becserítéket ad meg, csak két esetben tér el: az ártéri tavak és az erdők esetében az értéket a jövedelem tízszeres szorzata határozta meg. E tekintetben a gyalommal halászható nagyobb tavak és a nagyobb (3 ekealjnyi, azaz kb. 150 ha területű) fejszés vagy makkos erdők egyaránt igen értékesnek tűnnek, mert ha számbavehető éves jövedelmük nincs (azaz használaton kívül állnak!), akkor az értékük 50 gira. (Az erdők esetében ekealjanként!) A kisebb erdőcskék, ligetek és bokros csalitok értéke a szántókéval azonos, e szerint 150 hold. (kb. 46-47 ha) becserítke 3 gira. A számszerinti meghatározás alapján a legértékesebb ingóságok, a várak és a klastromok 100 girába kerülnek. (Werbőczy: Tirpartitum, az ingatlan javak becserítéről szóló, I. 133 cím és a korábbi fejezetek vonatkozó részletei.)

Az eddig elmondottakból világosan kitűnik, hogy mind a halászat, mind az állattartás, mind az erdőgazdálkodás jelentősebb gazdasági ág volt a középkori Magyarországon, mint a földművelés. E szempontok alapján tehát tévesnek kell tartanunk azt a szemléletet, mely szerint az erdőirtások egyik célja a szántóterületek növelése lett volna a középkorban; ha valaki szántóra cserélte volna fel az erdejét, vagy a halastavát, értékesebb javait váltotta volna fel értéktelennel, ugyanez vonatkozik arra az esetre, ha valaki csak az erdejének egy részét irtja ki, hiszen a kisebb erdők értéke egységnyi területenként 47 girával kevesebb! Nem véletlen, hogy a korabeli oklevelekben a halasok, és nem a szántók kialakításának jogát adományozták. Az itt elmondottakból az tűnik ki, hogy a Kárpát-medence erdőinek kiirtásához szükség volt a fenti „elavult”, „feudális viszonyokat” tükröző értékelési forma megváltoztatására. (Csak zárójelben merjük megjegyezni, hogy ma a környezetvédők egy jelentős része az itt ismertetetthez hasonlóan „elavult, feudális” értékelési forma kidolgozásában látja a környezet-szennyezéssel kapcsolatos gondok megoldását.)

E) Növénytermesztés

A növénytermesztésen ma elsősorban szántóföldi, vagy kertművelést értünk. Természetesen mindkettőnek volt szerepe az ártéri gazdálkodásban. A magasabb területeken már igen korán alakították ki irtásföldeket. Kezdetben fellehetően csak a kisebb ligetek, bokros cserjés csalitok helyén létesítettek szántókat, hiszen mint láttuk ezek értéke a szántóföld értékével volt azonos. A gazdálkodás jellegének megváltozása után a keményfa ligetek, sőt a nagyobb erdőségek is sorra kerültek.

A kertművelés az ártéri gazdálkodás mellett soha sem korlátozódott az ármentes szintre. A megtermelt növények nagy részét az árhullám levonulása után ültették el, így a kerteket az időszakosan elborított szinten is kialakíthatták. A Bodrog-közben emellett megfigyelhető volt a „váltógazdálkodás” egy jellegzetes formája is. A határban található természetes mélyedések, laposok vizét az árhullám levonulása után visszatartották, és a területet kacsausztatónak használták. Egy-két évig ezen a helyzeten nem is változtattak, de azután a vizet apadáskor ismét visszaengedték, és az egykori kacsausztató termékeny, megtrágyázott fenekét kertművelésbe fogták. Hosszabb-rövidebb idő eltelté után ismét víz alatt

tartották ezt a területet. Feltehető, hogy az adott laposok ilyen jellegű hasznosítása az éghajlat változásait is nyomon követte, nedvesebb időszakokban, amikor a lapos egyébként is vizenyős maradt, tóként, szárazabb időszakokban pedig kertként hasznosították.

A növénytermesztés azonban az ártereken nem korlátozódott a szántókra, illetve a kertekre, sőt, az ártér növényeinek hasznosítása sokkal jelentősebb volt. A szakirodalomban, mint arra már utaltunk, az ártéri növények hasznosításával kapcsolatban, a „mocsári növényzet gyűjtögetése” kifejezést szokták használni. Ezen elsősorban a nád, a gyékény, a fűzfavessző, a sulyom és más növények összegyűjtését és felhasználását értik. Az adott esetben azonban nem egyszerű gyűjtögetésről van szó. A folyó életét bemutató fejezetben utaltunk arra, hogy az ártér felszíne természetes körülmények között állandóan változik. A folyó meanderezése közben át- és átformálja partjait, szigeteket emel és holtágakat hoz létre, melyek aztán ismét eltűnnek, elhordja azokat az ár, illetve feltöltődnek. A változó terepviszonyoknak megfelelően változik a természetes növénytakaró is. Jellegzetes példáját találtuk ennek a változásnak a Körös mentén, Gyoma határában, ahol az egykori sulyomos tó már annyira feliszapolódott, hogy nyílt vízfelülete alig maradt, sulyomot pedig már nem is láttunk benne, helyét a gyékény és a nád vette át. Az állandó változásnak kitett ártéren tehát esetlegességektől, pontosabban az ártéri mederváltozások mértékétől és adott állásától függ, hogy egy adott területről mit lehet begyűjteni. Teljesen másképp alakul a helyzet ezzel szemben a fokrendszer működtetése esetén.

A korábbiakban már utaltunk rá, hogy a fokok segítségével jelentős mértékben csökkenteni lehet az ártéri mederváltozások mértékét és ütemét. Az ártér adott állapota így állandósítható. A víz szétterítése s visszavezetése a folyókba emellett az egyes terepalakulatokon más-más növénytakaróknak kínál termőhelyet. A fokrendszer működése során tehát az egyes növényféléknek állandó jellegű termőhelyet biztosítanak, melyekről azután rendszeresen összegyűjtik azokat. A helyzet ebben az esetben is ugyanaz mint a halászatnál. Ahogy a víz szétterítése révén kialakított halasokat mesterségesnek tekinthetjük, így mesterségesnek kell tekintenünk ezeket a termőhelyeket is, mert természetes körülmények között nem maradnának fenn, jellegük megváltozna, más növényfélések borítanák el őket. Az egyes ártéri haszonvételek ennek megfelelően közvetlenül is kapcsolódnak a fokok működtetéséhez, azaz a fok kialakítása, karbantartása, tisztítása valamennyi haszonvétel érdekében történik. Az egyes konkrét haszonvételek érdekében kifejtett külön munka emellett eltérő – bár egyes esetekben, (pl. rideg állattartás) jelentős lehet –, és elsősorban a hasznok szedéséhez, illetve az ily módon „megtermelt” alapanyag feldolgozásához kapcsolódik.

Az egyes ártéri haszonvételek áttekintése után megerősíthetjük a korábbi megállapításunkat: **a középkori Magyarországon nem a (szántó) föld birtoklása jelentette a gazdasági élet alapját. Így tehát azok az adatok, amelyek a telkes, fél-, illetve töredéktelkes vagy teleknélküli jobbágyság számára vonatkoznak félrevezetőek, mert az a „telek nélküli”, csupán házhellyel rendelkező jobbágy, akinek halászati joga volt, az ártereken kóborolt néhány jószágga, fát termelhetett ki a közös erdőből, nádat, gyékényt, fűzfavesszőt, sulyomot stb. „gyűjtött”, jóval módosabbnak számított annál a telkes gazdánál, aki csak a saját szántóit művelhette.**

Az ártéri gazdálkodás mellett a vagyont a természettel való együttműködés lehetősége biztosította, nagyságát pedig annak mértéke szabta meg. Az ártéri

gazdálkodás leglényegesebb jellemzőjét ezek alapján egyetlen mondatban összefoglalhatjuk: **e gazdasági forma az ember és a természet együttműködésén alapult; az ember a természeti folyamatokhoz alkalmazkodott, ez azonban nem azt jelentette, hogy a természet erőinek kiszolgáltatva élt, hanem azt, hogy velük azonosult, azaz ténylegesen a természet részeként élt (és éppen mint „műveltséget és mesterséget hordozó, teremtő és államot alkotó minőség”), a gazdaságát a természetes öfenntartó rendszerek mintájára építette ki, azaz a természet folyamatait nem a leépítés, hanem a kibontakozás irányába befolyásolta.**

A fejlődés mámorától megrészegült kutató persze korántsem tulajdonít túl nagy jelentőséget ennek a kérdésnek. AZ egészet elintézi azzal, hogy a korábbi korok embere a szükségből csinált erényt, amikor e folyamatokhoz alkalmazkodott. **Ezzel szemben nekünk azt kell látnunk, hogy az árterek lakói, a korábban jellemzett győr- és fokrendszer kialakítói tudatában voltak annak milyen folyamatok játszódnak le a környezetükben, azaz ismerték és előre látták cselekedeteik következményeit.** Ennek igazolására idézzünk fel ismét egy részletet Andrásfalvy Bertalan művéből: „...»Tekintetes Nemes Vármegye nekünk kegyes Atyáink, és Patronus uraink! Midőn a Felsőleges királyi Comisarius úr eő Nagysága T(e)k(in) (ete) s N(eme) s Pest és Tolna Vármegyék érdemes Deputátus urai, az Duna és Sárvizének megvizsgálása végett Szegény Helységünk Határait is megvizsgálták volna, értették az Ingenierek tellyes szándékát, azon lenni, hogy minden Dunából kiszolgáló fokok és erek eltöltsenek és tellességgel el zárassanak ezen felül a Duna mentében oll töltés vettesék, hogy annak kiáradása azzal meg gátolhassék és e szerint az föld az víz járásoktól és kiöntésektől megmenekedjen. Valóban, ha mind ez úgy megtörténhetnék és végbe vitethetnék, talán valami hasznot lehetne remélni; de még akkor is az a munkának század részét alig érhetné fel, sőt minékünk nyilvánságos károkat és majd utolsó pusztulásunkat okozván félelemmel várhatjuk. Mi pedig kik Gyermekségünkötől fogva itt lakunk, és mind nagyobb, mind kisebb árvizeket értünk, és az föld csinját is legjobban tapasztaltuk és tudjuk mindenkor az vizeket (és tudjuk, hogy a vizeknek) képesint, vagy rendes áradása hasznunkat szerzi, mert szárazság idején bőséges kaszállást és marha legeltetést tapasztalunk, az Halbül pediglen nem csak élelmünköt és ruházatunkat, hanem minden adóinkat és portió fizetésünköt szerezhetjük. Mondhatná ugyan valaki, hogy ezek helyet szántó földjeink lesznek, melyekből valami kevés hasznot várhatunk; de valóban aki ezt meglátja (ti. a valódi körülményeket) tapasztalni fogja, hogy oll sikeres és munkálatos, hogy emberi munka akki ezt haszonra fordíthassa (nincsen), sőt inkább a Marha és s.v. sörtés neveléstül és járástul megfosztatunk; de lehetetlen is azt vélünk elhítenni, kik a földnek mivoltát legjobban tudjuk, hogy az rend kívül való árvizek ellen oll töltések gátok és rekszek, sőt zúgok tétetődhessenek, hogy azzal a Dunának kiöntését rólunk elfordítsa, a rendes kiöntések ellen pedig, melyben inkább hasznunk hogy sem kárunk vagyion, nem szükséges, az nagy áradás ellen való munka pedig oll káros lenne, hogy a víz rajtunk maradna posványá válna, és mind minékünk, mind pedig Marháink(na)k Dögletességet nemzené és midőn hirtelen vissza nem mehetne utolsó veszedelmünköt és pusztulásunkat okozná. Könyörgünk ezért alázatosan és Instálunk a Ttkts Ns Vármegyei Atyai Irgalmassága előtt, hogy méltóztassék abban módot találni, hogy mi az következendő nyomorodástul megszabadulhassunk és végső pusztulásra ne juthassunk Melyet is az hatalmas Isten hallgassa meg ami könyörgésünköt, és az mi hasznunkra

fordítsa a Ttkts Ns Vármegye Nemes szívét, hogy békeségben megmaradván lehessünk, a Ttkts Ns Vármegyé(ne)k megfélemltet szegény fiai, Nyéki, Pilisi és Detsi szegénység.»

A levélírók öntudattal hivatkoznak arra, hogy ők ismerik a vizek járását, nem egy kis és nagy árvizet éltek át és elsajátították az elődök tapasztalatait is, tudják, hogy a rendes, átlagos áradások hasznukat szerzik, ismerik a föld csínját, vagyis tudják azt, hogy az ártér vízzel megtelésének és kifolyásának mi a módja, lefolyása...” (Andrásfalvy 1975. 163-164. oldal), és természetesen az elöntés hatásaival is tisztában vannak. „Szárasság idején bőséges kaszálást és marhalegeltetést tapasztalunk” – írják. Tudják tehát azt is, hogy az „...ártér alacsony vízállásánál, száraz és csapadékiszegény időben végzetesebben kiszárad, mint az árvízmentes színt. Az alacsonyabb ártérnek nincs még talajszerkezete. Ha a talajt közvetlenül nem nedvesíti a víz, az kőkémenyre sől és megrepedezik.”

Előre látták, hogy „...a gátak a nagy árvizeknek egyáltalán nem tudnak ellenállni, csak felduzzasztják erejét, mely majd hirtelen és eddig nem ismert módon fog rájuk törni, ha pedig az árvíz dühét megszelidítő és levezető fokokat már feltöltik, nem lesz hol megújuljon a halállomány, s a gáton keresztül betört víz nem tud majd távozni. »A víz rajtunk maradna és posványrá válna.« A posvány a rohadó víz. Ott, ahol a víz levegőt igénylő növényzeten, réten, gazon, bokron hosszabb ideig megáll, stagnál, felmelegszik, oxigéntartalma rohamosan fogy és csökken a víz oxigéntartalmát. Ez a víz oxigénjével táplálkozó élőszervezetek pusztulásához vezet, az

elpusztult állatkák, halak bomló fehérjéi megmérgezik a vizet. A tovább apadó posvány dögletes bűdös vízzel megfertőzi a kaszálókat, a legelőket legeltetésre alkalmatlanná válnak.” (Andrásfalvy 1975. 165-166. oldal)

A levél szerzői tehát nagyon is jól tudták, mi játszódik le körülöttük. Világosan látták, hogy minek kell történnie, ha a fokokat mégis eltörik, látták, de legretentőbb rémálmaikban sem fordult meg, hogy Ttkts Ns Vármegye ezt velük megteheti. Pedig megtette. A levél 1774-ben kelt. Az 1800-as években készült leírások pedig pont olyan posványoknak festik le a Duna-mentét, mint a levél szerzői azt előre vetítették. Számos ilyen leírásban még azt is megemlítik, hogy a mocsaras posványokból gyümölcsösök, erdők, sőt néhol falvak csonkjai meredeznek elő. Nem tévedtek a levél szerzői saját sorsuk megítélésében sem. A fokok eltörmése végső romlásukat eredményezte. Közel kétszáz év kellett ahhoz, hogy az ártér búzatermő szántófölddé váljék. (S azt ki tudná megmondani meddig maradhat az?) Ez alatt a kétszáz év alatt az árterek lakossága nagyrészt kicserélődött. Az öslakosok – tudásukkal, gazdaságukkal, műveltségükkel egyetemben – örökre eltűntek, ma már csak a történelmi emlékek tanúskodnak róluk. A szántók pedig tényleg jelentenek valami kevéske hasznot a most ott élőknek, de azt, hogy e haszon arányban állna azzal a munkával, amely létrehozta, és azzal a kárral, amely feltételeinek megteremtéséből eddig származott és fenntartásából a jövőben származni fog, azt akárcsak a nyéki, pilisi és detsi szegénység, magunk sem hisszük.

(folytatjuk)

KOLOZSVÁR

Széchenyi tér